

ЗАГАЛЬНОПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СФЕРИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ПРИНЦИП СВОБОДИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ, ПРАВОВИЙ КРИТЕРІЙ КЛАСИФІКАЦІЇ

Свистович Р.С., здобувач

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Наукова стаття присвячена змістовному дослідженню проблем правового регулювання інформаційних відносин у сфері діяльності засобів масової інформації.

Ключові слова: інформація, масова інформація, сфера масової інформації, принцип свободи масової інформації, інститути інформаційного права.

Свистович Р.С. ОБЩЕПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СФЕРЫ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ: ПРИНЦИП СВОБОДЫ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ, ПРАВОВОЙ КРИТЕРИЙ КЛАССИФИКАЦИИ / Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, Украина

Научная статья посвящена содержательному исследованию проблем правового регулирования информационных отношений в сфере деятельности СМИ.

Ключевые слова: информация, массовая информация, сфера массовой информации, принцип свободы массовой информации, институты информационного права.

Svystovych R.S. GENERAL LEGAL CHARACTERISTIC OF SPHERE OF THE MEDIA: THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF THE MEDIA, THE LEGAL CRITERION FOR CLASSIFICATION / National university of life and environmental sciences of Ukraine, Ukraine

The scientific publication is devoted to substantial research problems of legal regulation of information relations in the field of media.

Key words: information, media, media sphere, the principle of freedom of the media, institute of information law.

Відповідно до Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [1], до основних стратегічних цілей розвитку інформаційного суспільства в Україні віднесено, зокрема, «захист інформаційних прав громадян, насамперед щодо доступності інформації, захисту інформації про особу, підтримки демократичних інститутів та мінімізації ризику «інформаційної нерівності», а також «вдосконалення законодавства з регулювання інформаційних відносин». Виходячи з того, що засоби масової інформації виконують три основні ролі – громадського спостерігача, представника споживача та джерела суспільної інформації, вони таким чином мають забезпечувати, серед іншого, захист інформаційних прав громадян, задоволення інформаційних потреб споживачів інформації, формування громадської думки та розбудову інститутів громадянського суспільства в Україні. Таким чином, досліджуючи проблеми правового регулювання відносин у сфері діяльності засобів масової інформації, автор здійснює певний науковий крок у напрямку досягнення зазначених стратегічних цілей розвитку інформаційного суспільства в Україні. Отже, тема статті вбачається вельми актуальною.

Слід підкреслити, що проблема правового регулювання інформаційних відносин у сфері діяльності засобів масової інформації постійно перебуває в колі наукових інтересів провідних українських фахівців у галузі права, зокрема інформаційного права (Арістова І.В., Баранов О.О., Брижко В.М., Денісова О.С., Кормич Б.А., Костецька Т.А., Марущак А.І., Цимбалюк В.С. та ін.). Водночас цілком закономірно, що не всі аспекти зазначеної проблеми досліджено повною мірою, зокрема ті, що стосуються теоретичних засад правового регулювання інформаційних відносин у сфері масової інформації. Йдеться передусім про з'ясування поняття «сфера масової інформації», особливостей інформаційних відносин у зазначеній сфері. Базуючись на дослідженнях зазначених науковців та певною мірою використовуючи їх у своїй роботі, вважаємо за доцільне акцентувати увагу на наступному. Мета статті – обґрунтувати та розробити

пропозиції до проекту Інформаційного кодексу України в напрямку удосконалення правового регулювання інформаційних відносин у сфері масової інформації, спираючись на власні дослідження щодо формування моделі сфери масової інформації та запропонований комплексний підхід щодо визначення напрямів правового регулювання сфери масової інформації.

На наше переконання, з'ясовуючи питання щодо визначення сутності сфери масової інформації, необхідно звернути увагу на головний принцип регулювання інформаційних відносин у зазначеній сфері – принцип свободи масової інформації. І.Л. Бачило, висловлюючи свою позицію, вказувала, що «свобода масової інформації постає обов'язковим елементом режиму демократії та необхідною умовою забезпечення для індивідів та їх об'єднань політичного плюралізму та культурного різноманіття» [2, 306].

До речі, слід підкреслити, що формування та становлення принципу свободи масової інформації було обумовлено рядом концепцій, які відображали суспільне ставлення до свободи преси. Історичний розвиток ідей, що містяться в даних концепціях, полягав у трансформації суспільної думки, переходу від свободи друку до свободи масової інформації. По-перше, ліберальна концепція, яка спирається на філософію природного права, визначає, що преса не повинна перебувати в залежності від держави. По-друге, концепція соціальної відповідальності, сутність якої полягає у важливості існування вільної та відповідальної преси, що розуміє необхідність охорони інтересів як громадян, так і суспільства. По-третє, радянська концепція, питання свободи преси в якій розглядалося з виключно «класових позицій». Конституція СРСР 1977 року (ст. 50) гарантувала свободу слова, одночасно із свободою друку, мітингів, зборів, демонстрацій. Однак юридичний зміст цієї норми Конституції СРСР не було визначено, оскільки її було проголошено, виходячи з політичних міркувань та ідеологічної пропаганди [3, с. 397, 398].

Нарешті, на сьогодні принцип свободи масової інформації в тлумаченні як свободи слова й думки, свободи засобів масової інформації (далі – ЗМІ) встановлюється Конституцією України [4] та розвивається нормами законів України, перш за все, «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [5] і «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» [6].

Досліджуючи принцип свободи масової інформації, вважаємо за доцільне з'ясувати предмет наукових дискусій щодо цього феномена. Перш за все – це стосується розуміння ідеї про свободу слова і свободу засобів масової інформації.

Перша позиція під час дискусії полягає в тому, що досить часто свобода слова і свобода ЗМІ трактуються як синоніми, однак це не зовсім так. Наприклад, на думку І.Л.Бачило, «поняття свободи масової інформації тісно пов'язане з категорією плюралізму засобів масової інформації, який є вираженням ідеологічного і політичного розмаїття, гарантованого Конституцією Російської Федерації» [2, 263]. Інформаційний плюралізм передбачає, з одного боку, множинність незалежних і автономних засобів масової інформації, що мають доступ до достатнього числа різноманітних джерел інформації, засобів виробництва і розповсюдження продукції ЗМІ, а з іншого – відображення ними різноманітності політичних, соціальних, релігійних і культурних поглядів при дотриманні редакційної незалежності і повазі тих правил саморегулювання, які можуть бути самостійно вироблені працівниками ЗМІ [2, 264].

У межах другої позиції зазначається, що деякі складнощі з розумінням ідеї «свободи слова» і «свободи ЗМІ» відбуваються від багатозначності самого слова «свобода». Наприклад, «свобода» часто розуміється не в гегелівському сенсі (свобода як усвідомлена необхідність), а як повна відсутність обмежень. Однак, вочевидь, такої ситуації бути не може, оскільки безмежна свобода одних означає придушення інших.

Тому в демократичних суспільствах свобода в тій чи іншій сфері завжди має як юридичні, так і моральні обмеження.

До речі, позиція українського законодавства щодо цього питання досить проста. Ст. 15 Конституції України визначає, що цензура заборонена, а в ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» визначається, що друковані засоби масової інформації є вільними. Забороняється створення та фінансування державних органів, установ, організацій або посад для цензури масової інформації [5].

Третя позиція полягає в тому, що для роз'яснення співвідношення (свобода слова і свобода ЗМІ) слід виходити із тези, що свобода ЗМІ є окремим випадком прояву принципу свободи слова людини. Саме тому проблему свободи масової інформації (як однієї з багатьох свобод) слід розглядати у зв'язку з іншими правами і свободами людини та ґрунтуватися на необхідності запобігання порушення прав і свобод людини. Відповідно до Пакту про громадянські і політичні права 1966 року [6], свобода слова передбачає також і свободу вираження будь-якою людиною своїх думок і переконань, в тому числі і через пресу. Крім того, у Декларації про засоби масової інформації і права людини, яка була прийнята Парламентською Асамблеєю Ради Європи в 1970 році, йдеться, зокрема, про те, що свобода вираження думок у ЗМІ має включати свободу шукати, одержувати, передавати, публікувати та поширювати інформацію та ідеї [7].

Наступним питанням, яке дискутується та має знайти своє вирішення, постає питання створення умов, при яких забезпечується свобода слова в разі необхідності забезпечення захисту національних інтересів країни. На думку І.В.Арістової, у зв'язку з цим «найважливіше завдання полягає у виробленні необхідних заходів, які забезпечать у діяльності ЗМІ баланс інтересів особистості, суспільства і держави, що відповідає стратегії державної інформаційної політики...» [8, 200]. Тому виникає необхідність у створенні таких організаційних, правових, економічних і технологічних умов, при яких ЗМІ будуть ефективно виконувати функцію об'єктивного інформування населення, соціальних інститутів і держави.

Доповнюючи предмет наукових дискусій щодо свободи масової інформації, слід розглянути ідею соціальної відповідальності преси, яка полягає в наступному. По-перше, відповідальність преси є функцією її, преси, незалежності, тому дискутується питання щодо необхідності створення громадських або публічно-правових ЗМІ, які повинні прийти на зміну державним (перш за все в аудіовізуальній сфері). На підтвердження цієї позиції зазначається, що залежні, підпорядковані ЗМІ не утворюють простору для становлення і виявлення громадської думки, будучи лише інструментом її фальсифікації. По-друге, категорія відповідальності преси представляється досить складною системою відносин між ЗМІ та суспільством. Наприклад, відповідальність засобів масової інформації розглядається з декількох боків: а) перед суспільством – вона реалізується в рамках існуючих законів, покликаних захищати інтереси особистості, громадянського суспільства і держави в інформаційній сфері; б) перед своєю аудиторією – тут відбувається трансформація громадян від «громадськості» до «аудиторії», яка є не пасивним споживачем продукції ЗМІ, а залученим учасником формування редакційної політики через ринкові механізми попиту та пропозиції інформації, думок і реклами; в) перед професійним співтовариством – щодо дотримання загальних правил поведінки та професійної етики [9, 155].

Нарешті, корисним постає висновок, що свобода масової інформації передбачає «відособленість ЗМІ від держави, відмежування журналістики від адміністрування, щоб вона могла виконати своє призначення» [9, с.157]. Звідси впливає необхідність законодавчого закріплення свободи масової інформації. Перша спроба реального законодавчого закріплення свободи масової інформації, включаючи визначення її правового змісту, було зроблено в Законі СРСР «Про друк та інші засоби масової

інформації». Аналізуючи положення даного Закону, М.А.Федотов дійшов висновку щодо наявності трьох компонентів у змісті поняття «свобода друку»: 1) свобода засобів масової інформації; 2) право громадян на свободу слова в ЗМІ; 2) недопустимість цензури. Однак, як зазначає М.А. Федотов, юридичний зміст вказаних компонентів так і не було визначено [9, 158].

Продовжуючи свою думку, вчений вказує на те, що в новому російському Законі «Про засоби масової інформації» це питання отримало подальший розвиток. По-перше, завдяки розгорнутій дефініції поняття «цензура», а по-друге, завдяки використанню дозвільного принципу: «все, що не заборонено – дозволено», який і визначає обсяг правочинів суб'єктів правовідносин [9, с.158].

Нарешті, цікавим постає твердження про те, що зміст свободи масової інформації визначається як відсутність обмежень у відношенні: а) пошуку, отримання, виробництва і розповсюдження інформації; б) засновництва засобів масової інформації, володіння, користування та розпорядження ними; в) виготовлення, придбання, зберігання і експлуатації технічних пристроїв і обладнання, сировини і матеріалів, призначених для виробництва і розповсюдження продукції ЗМІ.

У роботі поділяється позиція М.А. Федотова, що «формула свободи масової інформації» [9, 159] потребує подальшого уточнення. По-перше, потрібно уточнити, що у сфері ЗМІ мова йде про пошук, отримання, виробництво та передачу не будь-якої інформації, а тільки призначеної для масового розповсюдження. По-друге, необхідно ввести в обіг поняття плюралізму ЗМІ, похідне від конституційних категорій ідеологічної та політичної багатоманітності. По-третє, слід встановити рамки обмеження свободи масової інформації в разі введення надзвичайного стану.

Переходячи до питання правових механізмів забезпечення свободи масової інформації, перш за все необхідно підкреслити наявність правового фундаменту, яким постає Конституція України. Ст. 34 Конституції визначає, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір» [4]. У ст. 15 Конституції йдеться про те, що «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена» [4].

Важливе значення мають закони України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [5] та «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» [6]. У преамбулі першого Закону зазначається, що він «...створює правові основи діяльності друкованих засобів масової інформації (преси) в Україні, встановлює державні гарантії їх свободи відповідно до Конституції України, Закону України «Про інформацію» та інших актів чинного законодавства і визнаних Україною міжнародно-правових документів» [5]. До речі, ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» має назву «Свобода діяльності друкованих засобів масової інформації» [5]. Тобто, завдяки назві в статті вводиться презумпція свободи друкованих засобів масової інформації, яка має стати, на нашу думку, загальною презумпцією-принципом законодавства про ЗМІ.

Особливе місце в системі правового регулювання відносин в інформаційній сфері та зокрема, у сфері масової інформації належить Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» [6]. Даний Закон «визначає правові, економічні, організаційні засади державної підтримки засобів масової інформації та соціального захисту журналістів. Як складова частина законодавства України про свободу слова та інформаційну діяльність, цей Закон посилює та зміцнює систему правового регулювання відносин в інформаційній сфері».

Ст. 2 Закону вказує, що «...визначені цим Законом норми державної підтримки застосовуються до всіх засобів масової інформації, які діють відповідно до Конституції України незалежно від їх ідеологічного і політичного спрямування та від форм власності...» [6].

Отже, свобода слова та заборона цензури – базові цінності, закріплені в ст.ст. 15, 34 Конституції України, – стали частиною правових стандартів України. Принцип свободи масової інформації, зокрема, друкованих засобів масової інформації, відображається в зазначених вище законах України [5, 6]. До речі, збагаченню змісту свободи масової інформації служать передусім конституційно-правові норми, що гарантують свободу думки і слова, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, право на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Аналізуючи значення свободи масової інформації як суспільного та правового феномена, цілком погоджуємося з наступною позицією І. Л. Бачило. На її думку, свобода масової інформації постає, по-перше, головним принципом функціонування друку, радіо, телебачення в правовій державі, а по-друге, однією із важливіших гарантій інформаційної безпеки [2, с.309]. Аргументуючи другу тезу, І.Л.Бачило зазначає, що свобода масової інформації: 1) забезпечує доступ громадян до повної, всебічної достовірної інформації; 2) захищає індивідуальну та суспільну свідомість від впливу пропаганди; 3) стимулює накопичення, оновлення і передачу інформації всередині соціальної системи [2, 309].

Таким чином, є усі підстави стверджувати, що сфера масової інформації як складова інформаційної сфери має формуватися, функціонувати та розвиватися з огляду на обов'язкове впровадження принципу свободи масової інформації. Цілком закономірно, що цей принцип не лише має бути закріплений нормою права – норма-принцип, але й гарантуватися ефективними правовими механізмами.

Переходячи до питання визначення критеріїв, за якими слід проводити дослідження сфери масової інформації, вважаємо за доцільне нагадати про наступне. В.О.Копилов, досліджуючи інформаційну сферу, розуміє її як «всю інформаційну сферу суспільства, тобто всю сферу соціальної діяльності, пов'язану із створенням, поширенням, перетворенням і споживанням інформації» [10, 26-29]. При цьому сама ця інформаційна сфера, як об'єкт правового регулювання, поділяється ним на п'ять основних предметних сфер: 1) сфера створення і поширення вихідної і виробленої інформації; 2) сфера формування інформаційних ресурсів, підготовка інформаційних продуктів і надання інформаційних послуг; 3) сфера реалізації права на пошук, отримання, передачу і споживання інформації; 4) сфера створення і застосування інформаційних систем, інформаційних технологій і засобів їх забезпечення; 5) сфера створення та застосування засобів і механізмів інформаційної безпеки. Тобто, В.О.Копилов, виділяючи п'ять основних предметних сфер, які складають інформаційну сферу, застосовує в якості критерію обіг інформації.

На нашу думку, сфера масової інформації також може включати зазначені складові, але за обсягом вони менше, ніж аналогічні складові інформаційної сфери. Така ситуація обумовлена тим, що існує певне обмеження на вид інформації – вона має бути лише масовою, причому дотримання принципу свободи масової інформації вимагає належного правового регулювання відносин у сфері масової інформації.

Однак наведений вище підхід не виключає, вочевидь, застосування інших критеріїв розподілу інформаційної сфери задля її дослідження. Наприклад, таким критерієм можуть поставати головні напрямки правового регулювання в інформаційній сфері [11].

На наше переконання, критерієм структурування інформаційної сфери можуть поставати і правові інститути (субінститути) інформаційного права, що, на нашу думку, дозволить визначити і складові сфери масової інформації. Тому вважаємо цілком логічним надалі приділити певну увагу питанням, які пов'язані з визначенням сутності та класифікацією правових інститутів інформаційного права.

Перш за все слід підкреслити, що задача визначення інститутів інформаційного права постає одним з найважливіших питань, зокрема під час дослідження проблеми формування інформаційного законодавства. Вочевидь, інститути інформаційного права, серед інститутів інших галузей права, постають методологічною основою законотворчої і правозастосовчої діяльності. Тобто, від їх належного визначення істотно залежить ефективність правового регулювання інформаційних відносин. Зважаючи на сучасні тенденції розбудови інформаційного суспільства в Україні, питання визначення інститутів інформаційного права тільки набирає актуальності. На сьогодні, як показує аналіз літератури, поставлена задача знаходиться на початковому етапі вирішення як у вітчизняній юридичній науці, так і в зарубіжній [12,11].

Проблемі визначення інститутів інформаційного права присвячено ряд досліджень [13-16]. Однак, в основному, у даних роботах лише наводиться перерахування наявних деяких інститутів інформаційного права без відповідного обґрунтування загальної структури інститутів і їх змісту. До речі, В.О. Копилов, висловлюючи свою позицію щодо права масової інформації, підкреслював, що інститут масової інформації – найважливіший інститут інформаційного права. Цим інститутом регулюються інформаційні відносини, що виникають при виробництві і розповсюдженні масової інформації [10, 133-136]. У вітчизняній юридичній літературі вирішення проблеми визначення структури і змісту системи інститутів інформаційного права наводиться у дослідженні О.О.Баранова [17].

На думку фахівця, виходячи із того, що об'єктивною основою появи інститутів права є наявність однорідних груп суспільних відносин, які мають загальну функціональну спрямованість, то класифікацію інститутів інформаційного права доцільно засновувати на відповідній класифікації інформаційних відносин.

Одна з класифікацій відносин в інформаційній сфері базується на концепції О.О.Баранова: 1) інформаційні відносини; 2) інформаційно-інфраструктурні відносини. До першої групи відносяться суспільні відносини, що мають місце в процесі створення, поширення, використання, збереження і знищення (утилізації) інформації. Друга група відносин – це суспільні відносини, що мають місце в процесі забезпечення реалізації інформаційних відносин, тобто пов'язані з функціонуванням суб'єктів інформаційної інфраструктури, які надають інформаційні послуги і виконують роботи в інформаційній сфері, використовують інформаційні технології і ресурси, забезпечують інформаційну безпеку тощо [17].

Аналіз правових інститутів у першій та другій групі відносин в інформаційній сфері, що були запропоновані О.О. Барановим, дозволяє переконатися у тому, що інститут засобів масової інформації притаманний обом складовим інформаційної сфери. Поділяємо точку зору науковця стосовно складу правового інституту засобів масової інформації, який включає до себе наступні субінститути. По-перше, субінститут друкованих засобів масової інформації. По-друге, субінститут електронних засобів масової інформації (телебачення, радіомовлення, Інтернет). По-третє, субінститут кінематографії. По-четверте, субінститут інформаційних агентств.

Як справедливо відмічає О.О.Баранов, наявність цього інституту і його субінститутів знаходило своє нормативне визначення в попередній редакції Закону України «Про інформацію», у ст. 18 якого, масова інформація визначалася як основний вид інформації [18]. У свою чергу, у статті 20 даного Закону до масової інформації

віднесена інформація, що поширюється періодичними друкованими виданнями, радіомовленням, телебаченням, кіно і т.ін. [18]. На жаль, на сьогодні в новій редакції зазначеного Закону відсутня норма, що регулює поширення масової інформації; у ст. 20 Закону лише наводиться визначення поняття масової інформації – «інформація, що поширюється з метою її доведення до необмеженого кола осіб» [19].

Таким чином, цілком логічними постають наступні висновки:

1. Свобода масової інформації є основоположним принципом формування, функціонування та правового регулювання сфери масової інформації.
2. Сфера масової інформації розуміється як невід’ємна складова інформаційної сфери.
3. Сфера масової інформації досліджується як сфера функціонування засобів масової інформації, в якій дотримується принцип свободи масової інформації.
4. У проекті Інформаційного кодексу України необхідно законодавчо закріпити принцип свободи масової інформації, визначити його зміст (зокрема згідно із наданими у статті рекомендаціями), а також інститут свободи (засобів) масової інформації і його субінститути.
5. Усвідомлюючи важливість і одночасно складність дослідження сфери масової інформації за всіма запропонованими критеріями, вважаємо за можливе сконцентрувати свою увагу на аналізі сфери масової інформації за правовим критерієм – інститут засобів масової інформації та його відповідні субінститути. Водночас і дослідження особливостей, проблем, шляхів удосконалення правового регулювання інформаційних відносин у сфері масової інформації буде виходити із запропонованого підходу. Це і буде пріоритетним напрямком наших подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 9 січня 2007 року // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.
2. Бачило И.Л. Информационное право: [учебник] / И.Л. Бачило, В.Н. Лопатин, М.А. Федотов. – [под ред. Акад. РАН Б.Н.Топорнина]. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 789 с.
3. Федотов М.А. Законодательство Российской Федерации о средствах массовой информации: [научно-практический комментарий] / М.А. Федотов – М.: Центр «Право и СМИ», 1999 – 540 с.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.
6. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23 вересня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 50. – Ст. 302.
7. Декларация о средствах массовой информации и правах человека от 23 января 1970 г. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.terralegis.org/terra/act/e637.html>.
8. Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти / І.В. Арістова; [за ред. Бандурки О.М.] – Харків: Ун-т внутр. справ, 2000. – 367 с.

9. Федотов М.А. Право массовой информации в Российской Федерации / М.А. Федотов – М.: Междунар. отношения, 2002. – 624 с.
10. Копылов В.А. Информационное право: [учебник] / В.А. Копылов. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М.: Юристъ, 2003. – 512 с.
11. Бачило И.Л. О практической роли информационного права / И.Л. Бачило / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infolaw.ru/lib/2005-1-practical-role-of-infolaw>.
12. Городов О.А. Основы информационного права России: [учебное пособие] / О.А. Городов. – СПб., 2003. – 305 с.
13. Полякова Т.А. Вопросы совершенствования законодательства в области обеспечения информационной безопасности / Т.А. Полякова // Закон и право. – 2002. – № 5. – С. 3–6.
14. Бачило И.Л. Информационные ресурсы как объект права и объект отношений, регулируемых ГК РФ / И.Л. Бачило // Информационные ресурсы России. – 1999. – № 1. – С. 34–36.
15. Мяснянкин В.Н. Источники и системность информационного права Российской Федерации / В.Н. Мяснянкин // Право: теория и практика. – 2003. – № 11. – С. 51–54.
16. Кузнецов П.У. Системные вопросы правового обеспечения информационной сферы / П.У. Кузнецов // Политика и право. – 2001. – № 6. – С. 23–27.
17. Баранов О.О. Інститути інформаційного права / О.О. Баранов // Правова інформатика. – 2006. – № 11. – С. 40–46.
18. Про інформацію (із змінами і доповненнями): Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
19. Про інформацію (із змінами і доповненнями): Закон України від 13 січня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 48. – Ст. 650.